

DOKUN DOKUNABİLİRSEN!

Erdal YILDIZ¹

Öz

Burada sunulan makalede dokunma kavramı üzerine bir düşünme denenmiştir. Jean-Luc Nancy'nin Kitab-ı Mukaddes'te geçen bir anlatıyı felsefi olarak yorumlaması bu makalenin merkezine alınmıştır. Buradaki asıl ilgi "Noli me Tangere" tümcesi üzerine olacaktır. Bu tümcenin çeşitli bağlamlar içinde nasıl farklı biçimlerde ele alındığı gösterilmeye çalışılmıştır. Son olarak da bu tümceye dair özgün bir yorumun olanaklı olup olmadığı denenmiştir.

Anahtar Sözcükler: İsa, İncil, Dokunma, Jean-Luc Nancy, Mecdelli Meryem, Beden

TOUCH, IF YOU CAN!

Abstract

In this article, a thinking about the concept of touching has been tried. This article finds its center within the philosophical interpretation of Jean-Luc Nancy's towards a narration in the Bible. The main concern here will focus on the sentence of "Noli me Tangere". It has been examined how this sentence is understood within different contexts. Lastly, it has been tried if a genuine interpretation is possible or not.

Keywords: Jesus Christ, Bible, Touching, Jean-Luc Nancy, Mary Magdalene, Body.

"Dokunma"ya nasıl dokunabilir ki insan? Daha en baştan hem olumlu hem olumsuz, hem evetleyici hem hayırlayıcı, hem izin verici hem yasaklayıcı! Neresine dokunsak, neresini yoklasak? Yoklamadan, dokunmadan nasıl "dokunmaya dokunacağız ki? Yoklanılmadan, dokunulmadan nasıl "dokunulacağız?" Dokunma ve dokunulma. Birbirini çağıran en az iki felsefi konu: Özne ve nesne. Dokunan özne, dokunulan nesne. Ancak tam tersi de doğru: Dokunan nesne, dokunulan özne. Dokunan özne tam da dokunmaya başladığında nesneye, dokunulan nesne de tam da dokunulmaya başladığında özneye dönüşür. Dokunma ve dokunulmayla özne-nesne ve nesne-özne birbirlerine dönüşme yanında en az ikiye belki de üçe doğru çoğalmakta: özne, önce özneye, sonra nesneye, daha sonra özne-nesne'ye; nesne, önce nesneye, sonra özneye, daha sonra nesne-özneye çoğalır, dönüşür. Dokunma dolayısıyla kutsal ve kutsal olmayan ve dokunma yasağı da ortaya çıkar.²

Son bir kez daha! Dokunma ve dokunulmayla, dokunmama ve dokunulmamayla; öznenin, nesnenin, özne-nesnenin yanında, içinde, dışında, altında, üstünde, bütün çevresinde/etrafında/dolayında bir başka şey daha beliriverir, kendini gösterir.³ Dokunma ve dokunulmayla, dokunmama ve dokunulmamayla ortaya çıkıp beliriveren, kendini

¹ Doç. Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Felsefe Bölümü (erdalyildiz@gmail.com).

² Dokunma, dokunma yasağı, kutsal/aziz, kutsal olamayan, temiz, kirli arasındaki ilişkiler ve konuya ilişkin literatür oldukça fazladır. Yine de ilk elde şu çalışmalar işaret edilebilir: Georges Bataille, *Edebiyat ve Kötülük*, Çev. Ayşegül Sönmezay, Ayrıntı Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2004, s. 148; Giorgio Agamben, *Kutsal İnsan*, Çev. İsmail Türkmen, 2. Baskı, İstanbul 2013, s. 89-140; James George Frazer, *Altın Dal*, Çev. Mehmet H. Doğan, YKY, 1. Baskı, İstanbul 2017; Constance Classen, *The Deepest Sense. A Cultural History of Touch*, University of Illinois Press, USA 2012.

³ Dokunma kavramının problematize edilerek -özellikle sarılma ve kucaklama bağlamında- bir özne olarak insan ve bir özne olarak hayvan arasındaki fark ve ilişkinin incelendiği bir çalışma için bkz. Engin Yurt, "Felsefede İnsan-Hayvan Sorunu: Derrida ve Levinas Arasındaki Karşıtlığa Yeni Bir Yaklaşım: Kucaklama Olarak Sarılma Üzerine", *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)*, Sayı: 25, 2018, s. 192-201.

Gönderim Tarihi: 22.04.2018, Kabul Tarihi: 25.06.2018
Tabula Rasa: Felsefe & Teoloji, Sayı: 28, Eylül 2018, s. 89-98.

gösteren ve tüm bu dokunma ve türevlerini görünür kılan şey ara/aralık/uzaklık/yakın/yakınlıktır. Bir başka deyişle uzam ve onun olanaklı bütün öğeleri.⁴ Bu uzam ise beraberinde dokunanın dokunulan ile olan ilişkisindeki en temel yanı, zemini, yani canlılığı gösterir. Öyleyse diyebiliriz ki: dokunamayan ölü, dokunan canlıdır; dokunamayan yaşamaz, dokunan yaşar.⁵

Tam da buradan; bana/buna/şuna/ona dokunma diyenlere dokunmadan; iyi dokunmayı-kötü dokunmayı, letafet, zerafet, nezaket ve şefkat dolu dokunuşları⁶ unutmadan dokunmaya başlayalım. Dokunmak sözcüğünün eski Türkçedeki anlamlarına baktığımızda karşımıza ilk elde çıkanlar şunlardır: **tokı/tokın**: dövmek, vurmak, çarpmak. Açıkça görülebileceği gibi burada dokunma; nazik bir temas etme, değme gibi anlamlardan oldukça uzaktır. Kanımızca dokunma duyumu ve sözcüğünün bugün üzerinde taşıdığı bütün çoğalmış, incelik ayrıntılandırılmış olan anlamlar, daha sonraki yüzyılların getirdiği kültür ve uygarlık dünyasının katkıları, davranış ve jestlerin çeşitlenmesi olarak değerlendirilebilir.⁷

Türkçede en azından felsefece henüz zengin içeriğini göremediğimiz bu dokunma sorununu bir metinde, dinsel bir metinde izlemek istiyoruz. İlgili metinde dokunma sorununun da konu edildiği bu hikâyeyi - isterseniz mesel de diyebilirsiniz - yine, yeniden açık ve anlaşılır kılmayı deneyeceğiz. Metne ilişkin teolojik ve felsefi yorumları birebir izlemekten çok; metni anlaşılır kılmaya yönelik seçmeler yapacağız. Böylece bir kez daha çokça düşünmenin ve inanmanın ve resmetmenin konusu yapılmış bu hikâyeye bir kez daha geri dönerek ve bu geri dönüşün adımlarını açık kılmaya çalışarak, onu açıklama ve anlama zeminimizi sağlamlaştırmayı deneyeceğiz. Bu geriye dönüşe ve başlamaya başlamak adına çalışmamıza temel oluşturacak olan metni Yunanca, Latince ve Türkçe olarak aktaralım:

“**15** λέγει αὐτῇ ἰησοῦς, γύναι, τί κλαίεις; τίνα ζητεῖς; ἐκεῖνη δοκοῦσα ὅτι ὀ κηπουρός ἐστὶν λέγει αὐτῷ, κύριε, εἰ σὺ ἐβάστασας αὐτόν, εἰπέ μοι ποῦ ἔθηκας αὐτόν, καὶ γὰρ αὐτόν ἀρῶ. **16** λέγει αὐτῇ ἰησοῦς, μαριὰμ. στραφεῖσα ἐκεῖνη λέγει αὐτῷ ἐβραϊστί, ραββουνι ὃ λέγεται διδάσκαλε. **17** λέγει αὐτῇ ἰησοῦς, μή μου ἅπτου, οὐπω γὰρ ἀναβέβηκα πρὸς τὸν πατέρα· πορεύου δὲ πρὸς τοὺς ἀδελφούς μου καὶ εἰπέ αὐτοῖς, ἀναβαίνω πρὸς τὸν πατέρα μου καὶ πατέρα ὑμῶν καὶ θεόν μου καὶ θεὸν ὑμῶν. **18** ἔρχεται μαριὰμ ἡ μαγδαληνὴ ἀγγέλλουσα τοῖς μαθηταῖς ὅτι ἐώρακα τὸν κύριον, καὶ ταῦτα εἶπεν αὐτῇ.

[15 legei autē iēsous, gynai, ti klaieis? tina zēteis? ekeinē dokousa hoti ho kēpouros estin legei autō, kyrie, ei sy ebastasas auton, eipe moi pou ethēkas auton, kagō auton arō. 16 legei autē iēsous, mariam. strapheisa ekeinē legei autō hebraisti, rabbouni ho legetai didaskale. 17 legei autē iēsous, mē mou haptou, oupō gar anabebēka pros ton patera; poreuou de pros tous adelphous mou kai eipe autois, anabainō pros ton patera mou kai theon mou kai theon hymōn. 18 erkhetai mariam hē magdalēnē angellousa tois mathētais hoti heōraka ton kyrion, kai tauta eipen autē.]

⁴Dokunma duyumu ve uzam arasındaki ilişkilerin tartışıldığı metinlerden ikisine işaret etmekle yetinmiyoruz: David Hume, *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*, Çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul 1997, s. 73-74; E. B. Condillac, *Duyumlar Üzerine İnceleme*, Çev. Miraç Katircioğlu, 1. Baskı, İstanbul 1989, s. 142-161.

⁵Aristoteles, *Ruh Üzerine*, Çev. Ömer Aygün-Y. Gurur Sev, Pinhan Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul 2018, 435a10-435b18.

⁶Hakan Poyraz, “Ahlaki Güzelleştirmek: Bir Küçük Dokunuş”, *Ahlak Felsefesi Yazıları*, Dergâh Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2015, s.90-99.

⁷Sevan Nişanyan, *Sözlerin Soyağacı*, Everest Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2012.

[15 Dicit ei Jesus: Mulier, quid ploras? quem quæris? Illa existimans quia hortulanus esset, dicit ei: Domine, si tu sustulisti eum, dicit mihi ubi posuisti eum, et ego eum tollam. 16 Dicit ei Jesus: Maria. Conversa illa, dicit ei: Rabboni (quod dicitur Magister). 17 Dicit ei Jesus: Noli me tangere, nondum enim ascendi ad Patrem meum: vade autem ad fratres meos, et dic eis: Ascendo ad Patrem meum, et Patrem vestrum, Deum meum, et Deum vestrum. 18 Venit Maria Magdalene annuntians discipulis: Quia vidi Dominum, et hæc dixit mihi.]

[“15 İsa, “Kadın, niçin ağlıyorsun?” dedi. “Kimi arıyorsun?” Meryem O’nu bahçıvan sanarak, “Efendim” dedi, “Eğer O’nu sen götürdünse, nereye koyduğunu söyle de gidip O’nu alayım.” 16 İsa ona, “Meryem!” dedi. O da döndü, İsa’ya İbranice, “Rabbuni!” dedi. Rabbuni, öğretmenim demektir. 17 İsa, “Bana dokunma!” dedi. “Çünkü daha Baba’nın yanına çıkmadım. Kardeşlerime git ve onlara söyle, benim Babam’ın ve sizin Babanız’ın, benim Tanrım’ın ve sizin Tanrınız’ın yanına çıkıyorum.” 18 Meryem öğrencilerin yanına gitti. Onlara, “Rab’bi gördüm!” dedi. Sonra Rab’bin kendisine söylediklerini onlara anlattı.”⁸]

Bu dinsel metin ile bir ilişkiye girebilmek, onu açıklayıp yorumlayabilmek için; imandan, inançtan, felsefeden, teolojiden önce, ilkin dile bakarak; bu dili dillendirmek adına metni Yunancada, Latince, Türkçede ortaya koyduk. Bu bize daha en baştan dille bir deneyim yaşama, ya da dilin dillenmesi deneyimine maruz kalmayı da beraberinde getirecektir. Dile maruz kalma, dil ile birlikte, dil içinde, dille bir deneyimde, dil dil olarak dile gelecektir kuşkusuz. Böylesi bir deneyimde sorulması gereken şu olmalıdır: dil dil olarak nerede dillenir? Tabii ki sözde: “Wo aber kommt die Sprache selber als Sprache zum Wort? Seltsamerweise dort, wo wir für etwas, was uns angeht, uns an sich reißt, bedrängt oder befeuert, das rechte Wort nicht finden. Wir lassen dann, was wir meinen, im Ungesprochenen und machen dabei, ohne es recht zu bedenken, Augenblicke durch, in denen uns die Sprache selber mit ihrem Wesen fernher und flüchtig gestreift hat.”⁹ Türkçesiyle: [Fakat dilin kendisi dil olarak nerede söze gelir? Gariptir ki bizi ilgilendiren, şiddetle çeken, baskı altına koyan, bize heyecan veren bir şey için doğru sözcüğü bulmadığımız yerde. O zaman söylemek istediğimizi söylemeden bırakır, tam farkına varmadan, dilin kendisinin bize özüyle uzaktan ve kaçamak (Flüchtig) biçimde dokunmuş olduğu (uns... gestreift hat) anlar geçiririz.]¹⁰

Bizde öyleyse Meryem’in İsa ile son karşılaşmasını, karşılaşamamasını; dokunmak istemesini, dokunamamasını; görmek istemesini, bütünüyle görememesini; duymak istemesini, duyamamasını; tüm bunların içerildiği metindeki dile kulak vererek, bu dilin bize belli belirsiz dokunmasına izin vererek, “işitecek kulağı olanlar işitsin” [Matta 13:9] sözüne uyarak dili dinlemeye, J. Luc-Nancy’nin bu metinden duyup dinlediklerini, düşünüp dillendirdiklerini düşünmemizin konusu yaparak başlamayı deneyelim. Genel bir değerlendirmeye başlayarak denilebilir ki İsa bu anda konuşmakta; konuşmasıyla hem Meryem’e hem de diğer havarilerine inançlarını/imanlarını belki de bir kez daha temellendirmeleri için bir yol açmaktadır. İsa burada “konuşmakta, çağrıda bulunmakta ve ayrılmaktadır. Orada olduğunu ve hemen ayrılacağını söylemek için

⁸Bu bölümün Türkçe çevirisi için şu kaynağı temel olarak aldık: *Kutsal Kitap (Tevrat, Zebur, İncil)*, Yeni Yaşam Yayınları, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul 2011, Yuhanna 20: 15-18. Metnin Yunanca ve Latince’si içinse şu siteyi kullandık: <https://incil.info/> [Erişim tarihi: 09.10.2018]

⁹Martin Heidegger, “Das Wesen der Sprache (1957/58)”, *Unterwegs zur Sprache*, HGA 12, Vittorio Klostermann Verlag, 1. Baskı, Frankfurt am Main, 1985, s. 151.

¹⁰Önay Sözer, “Bana ‘Bir Şey’ Söyle” “Hiçbir Şey” ile “Bir Şey”in İlişisine Ontolojik Bir Bakış, *Bir Arada Önay Sözer Armağanı*, Yayına Hazırlayan: Sanem Yazıcıoğlu, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2013, s. 871.

konuşur. Diğerlerine, inandıkları yerde olmadığını, orada olmasına rağmen hali hazırda her yerde olduğunu söylemek, hem orada olup hem de olmadığını anlatmak için konuşur. Anlaşılması diğerlerine bağlıdır. Görülmesi ve duyulması diğerlerine bağlıdır”¹¹

Genelden özele inecek olursak ilkin dikkatimizi çeken iki temel öğeyle karşılaşırız metinde: Bahçıvan biçiminde İsa, Meryem ile konuşan İsa ve İsa'nın kendisine yaklaşan, yönelen Meryem'i engellemek amacıyla söylediği tümce: **mē mou haptou [μή μου ἄπτου], noli me tangere, bana dokunma.**

İsa'nın tümcesine biraz daha yakından bakacak olursak fiil olarak kullanılan yunanca ἄπτω [haptō] şu anlamlara gelir: Bağlamak, yakmak, tutuşturmak, tutturmak, sarmak; bağlanmış (asmak için kementle); birleştirmek, yaklaşmak, yapışmak, sadık kalmak, eklemek, katmak; (bir güreş müsabakasında) bağlamak/tutmak, (biriyle) bağlanmak/tutturmak; kendini bağlamak, kavramak; tutmak, üstlenme/yüklenmek; kuvvetlice sürdürmek/yürütmek; saldırmak/hücum etmek, (başka birinin savına) karşı olmak; (belli noktalara) dokunmak, (onları) ele almak; bir şeye veya birine elini sürmek, dokunmak, tatmak, ellemek, başlamak, kullanmak, işe koyulmak; saplanmak/kavramak, hücum etmek; el atmak/el koymak; dokunmak, etkilemek; izlenim bırakmak; duyularla kavramak, algılamak; anlamak/kavramak; (bir kadınla) ilişkiye girmek; eşit olmak/denk gelmek, uzanmak/erişmek, yetişmek/yakalamak; faydalanmak, kendi çıkarına kullanmak”¹²

Tümcenin Latincesindeki fiil olarak kullanılan **tango** ise şu anlamlara gelir: “Dokunmak; (yani) almak, alıp götürmek; tatmak, yemek, içmek; ulaşmak/erişmek, varmak, (bir yere) gelmek; sınırlamak, bitişik olmak; dokunmak; (yani) vurmak, çarpmak, dövmek; öldürmek/ıdam etmek; tutmak, dokunmak, ellemek; serpmek, nemeleştirmek, yıkamak, lekelemek, meshetmek/yağ sürmek; renklendirmek, boyamak; zihin ya da duygular: dokunmak, hareket etmek, iz bırakmak/etkilemek; içine almak, aldatmak, kandırmak/işletmek, dolandırmak ya da hile yapmak; sokmak ya da öfkelenmek; konuşmada: temas etmek, değinmek/anmak, bahsetmek, atıf yapmak, alıntı yapmak; tartışılmak; ele almak, üstlenmek/yüklenmek”¹³

Latince tümcenin son bir öğesi olarak fiili değilleyici/olumsuzlayıcı sözcük olan **noli**'ye bakacak olursak, bu sözcük de **nōlo** fiilinden gelmektedir ve anlam olarak da şöyledir: arzu etmemek, istememek, gönülsüz olmak, geri çevirmek, reddetmek”¹⁴ demektir.

Öyleyse tümceyi yukarıdaki dilsel, sözlüksel açıklamalar ışığında başka bir biçimde de okumak olanaklı gözükmektedir. Meryem aradığı öğretmenini, Rabbi'sini bulmak için gittiği mezarlıkta; orada dört bir yanda İsa'yı, onun varsa eğer mezarın içindeki cesedini bulmak; yoksa da oradakilerden yardım alarak İsa'nın cesedine ulaşmak

¹¹Jean Luc- Nancy, *Noli Me Tangere*, Çev: Christoph Dittlich, Diaphanes Yayınları, 1. Baskı, Zürich-Berlin 2008, s.17.

¹²Henry George Liddell- Robert Scott, *A Greek English Lexicon*, 9. Baskı, Oxford University Press, Oxford 1996; Güler Çelgin, *Eski Yunanca-Türkçe Sözlük*, 1.Baskı, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2011; Suat Sinanoğlu, *Kelimelerin Etymonu Esas Tutularak Tertiplenen Yunanca-Türkçe Sözlük*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1953; M. Breal-A. Bailly, *Les Mots Latins Groupés d'Après L'Etymologie*, 8. Edition, Librairie Hachette, Paris, 1914; A. Ernout-A. Meillet, *Dictionnaire Etymologique de la Langue Latine Histoire de Mots*, 3. Edition, Librairie C. Klincksieck, Paris, 1951.

¹³Sina Kabağaç-Erdal Alova, *Latince-Türkçe Sözlük*, Sosyal Yayınlar, İstanbul 1995; M. Breal-A. Bailly, *Les Mots Latins Groupés d'Après L'Etymologie*; A. Ernout-A. Meillet, *Dictionnaire Etymologique de la Langue Latine Histoire de Mots*; Charlton T. Lewis – Charles Short, *A New Latin Dictionary*, New York/Oxford 1891.

¹⁴Sina Kabağaç-Erdal Alova, *Latince-Türkçe Sözlük*.

isterken ve bunu hem bir iman hem de sevgi ile yaparken bahçivana benzettiği İsa'nın ona konuşmasıyla, onu ilkin sesinden, sonra da İsa'nın ona kendini gösterdiği kadarıyla, İsa'nın görünüşünden/bedeninden onu tanır. İsa'ya yakın olmak, yaklaşmak ister, ancak İsa öteye/babanın yanına gitmek istemektedir. Bu nedenle daha en başından uzaktadır, uzakta olmandır. Meryem için: “Uzak olan sürüp gider. Uzak olan sürüp gittikçe, bir yakın olan içinde de durur, düşünmesini uzak olana doğru çevirmesiyle, uzak olanı uzak olarak içinde koruyan bir yakın olanda.”¹⁵

Yine de Meryem bu dünyaya olan ilgisini, bu dünyadaki İsa'yı, dünyaya bir et beden olarak gelen, ete kemiğe bürünen İsa'yı [Yuhanna 1:14] tanır ve bu dünyada kalsın diye bu tanımayla ona yönelir ve ellerini uzatarak – en azından daha sonraki dönemlerde yapılan ve bu meşhur sahneyi anlatan resimlerden görebildiğimiz kadarıyla – ona dokunmak ister. İsa'nın bu harekete karşılık olarak verdiği yanıtı şöyle de okuyabiliriz: “Dokunmama buyruğu veren, dokunma hissinin kendisidir. Aslında şu olguyu belirtmenin zamanı gelmiştir: *Noli me tangere*. Sadece ‘bana dokunma!’ demekle kalmaz, tam olarak ‘bana dokunmayı isteme’ demektir. *Nolo* fiili, *volo* [arzu etmek, istemek] fiilinin olumsuzudur: Anlamı ise ‘istememek’[nicht mögen] demektir. Burada da Latince çeviri Yunanca *mē mou haptou*'nun yerini alır(sözcüğü sözcüğüne aktaracak olunursa *non me tangere*). *Noli*: bunu isteme; bunu düşünme bile. Sadece yapma, eğer yapmayı istiyorsan, hemen bunu aklından çıkar (belki de Meryem dokunmaktadır; belki de eli zaten sevdiği kişinin eline, kıyafetine veya çıplak tenine dokunmuştur). Hiçbir şeyi tutmuyorsun, herhangi bir şeyi tutma veya alıkoyma yetin yok ve sevip bilmek zorunda olduğun şey bu. Bilmeye ve sevmeye tabi olan şey işte bu. Senden kaçıp sakınanı sev, ayrılıp gideni, uzaklaşanı sev. O ayrılıp gideni, uzaklaşanı sev.”¹⁶

Bilindiği üzere İsa'ya açık bir biçimde dokunduğunu söyleyebileceğimiz kişi Meryemdir. İsa'yı kokulu merhemlerle/parfümle/kokulu yağ ile ovalayandır da aynı zamanda. Belki ona olan koşulsuz sevgisinden, belki de ona dokunarak İsa'nın canlı olmasını güvence altına almak istemesinden, belki de mesafe/ara/arılık/uzaklık/yakın/yakınlık duygusunu yok etmek - belki de var etmek - isteğinden ötürü yine de ona dokunmak istemektedir. Ancak İsa onu koşulsuzca değil ancak koşullu olarak reddetmektedir.¹⁷ Bu dokunmak istemeye karşılık olarak İsa'nın verdiği bu koşullu ve reddedici yanıt biraz daha açılacak olursa, şöyle de İsa Meryem'e şöyle demek istemiş olabilir: “Diğer yandansa bu tümce bir emirden ziyade, büyük bir acı veya hazla yapılmış bir yakarıyla yankılanıyor gibidir. Bana dokunma, çünkü açılan yaralarımın acılarına artık dayanamam - yahut artık dayanılmaz bir haddeye gelen bu yoğun hazzı kaldıramam. Artık daha fazla acı çekemem veya zevk duyamam. Ancak acıyı ve zevki arttıran şey, her birinin diğerinin sınırına girmesiyle son bulduğu, ancak bir yandan da birbirlerini daha da uç noktalara ittiği bir aşırılığın mantığıdır (veya tıbbın alanından uzak bir patolojidir). Bir çelişki değil kesişme anıdır; temasa geçme, geri çekilme ve birbirlerine çekilme anıdır.

¹⁵Martin Heidegger, “Wer ist Nietzsches Zarathustra? (1953)”, *Vorträge und Aufsätze, HGA Band 7*, Vittorio Klostermann Verlag, Frankfurt am Main 2000, s. 107.

¹⁶Jean –Luc Nancy, *Noli Me Tangere*, s. 49-50.

¹⁷Meryem'in İsa'yı böylesine koşulsuz sevmesine ve İsa'nın onu koşullu reddedişine ilişkin şöylesi bir yorum yapılabilir: “Ustalardan biri şöyle der: Efendimiz, bu kadından bu kadar uzun süre uzak durmanızdaki amacınız neydi; Nasıl haketti bu kadın bunu, ya da ne yaptı? Zira onu ve günahlarını affettin ve o seni sevmek dışında bir şey yapmadı (Luka 7:47) Eğer herhangi bir şey yaptıysa, kendi iyiliğin adına onu affet. Eğer senin bedenini sevdiyse, Tanrı'nın tanrılığının senin içinde olduğunun farkında olarak yaptı bunu. Efendimiz, senin kutsal hakikatine sığınıyorum; asla ondan [Meryem'den] uzak olmayacağımı söylemiştin. Haklısın, çünkü sen onun [Meryem'in] kalbini asla terk etmedin ve “kim ki seni severse senin de onu seveceğini söyledin ve erkenden yükselene göreceğini de”(Süleymanın Özdeyişleri 8:17). Ve Aziz Gregory şöyle demişti: eğer Tanrı [İsa] ölümlü olsaydı ve ondan [Meryem'den] bu kadar uzun süre kendini yoksun bıraksaydı, bu onun kalbini kırardı.”, Meister Eckhart, “Predigten 55”, *Werke I Predigten*, Yay. Haz., Niklaus Largier, Deutscher Klassiker Verlag, 1. Baskı, Frankfurt am Main 2008, s. 599-601.

Acıdan zevk alınabildiği, zevkten acı duyulduğu bir patlama anıdır. Bunu isteme, bu kopuş anında bana dokunmaya dahi çalışma. Çünkü gerçekten de bu beni paramparça edecek.¹⁸

Gördüğümüz gibi Nancy İsa ile Meryem arasındaki ilişkiyi iman, inanç bağlamının yanı sıra acı ve zevk, sevgi ve isteme açısından da okuyup yorumlamakta, bir yanıyla da hıristiyanlığın yapısökümünü [destrüksiyon] bu metin özelinde bir kez daha gerçekleştirmeye çalışmaktadır. Onun metne ve metnin öğelerine ilişkin sıra dışı, metnin olağan anlamının temellerini söküp, metni, dinsel bir metni bütünüyle başka bir bağlamda yeniden okuyarak inşa etmesi kuşkusuz felsefeye önemli ve farklı bir bakış açısını göstermektedir. Yine de sadece dilsel/mantıksal bir oyundan ve onun öznel çıkarımlarından mı ibaret tüm bu belirlemeler?

Yanıtını felsefeden değil de yine metinden, metnin tarihinden hareketle aramaya çalışalım. İsa, Meryem'in kendisine dokunmasını neden istemez? Baba'nın yanına gitmeden önce yasak olan ya da yapılmaması gereken şey nedir? Burada **tango** [dokunma]/ **ἅπτο** [haptō] fiilinin olanaklı bütün anlam öbeklerini hikâye için bir soruna dönüştüren öğeler, etmenler nedir tam olarak? **Tango/ ἅπτο** [haptō] ile kastedilen gerçekten daha başka bir şey midir? Daha bedensel olana ve sevişmeye dair bir şey? Bedensel olan, şehvete dair olan, erotik olan, tensel olan neden Baba'nın katında olumlu bir şey olarak neden görülmez? Ya da görülmez mi? İsa ile Meryem arasındaki ilişki gerçekten kanonik incillerin işaret ettiği kadar tenden, şehvete dair olandan soyutlanmış, arındırılmış mıdır? İsa ve Meryem arasında bir soruna dönüşen bu dokunma'nın hıristiyan teolojisi içindeki yeri ve işlevi nedir? İsa Meryem'e hiç dokunmamış mıdır? Yoksa çok mu dokunmuştur? Yoksa sadece Baba'nın yanına gitmekte olduğu için mi dokunmamayı seçmektedir İsa? Ya da dokunmamak zorunda mıdır? Dokunma, İsa ve Meryem arasında hep dışlanan bir şey miydi? Öyle miydi gerçekten?

Mısır'ın yukarı kısmında yer alan küçük bir kasaba olan Nag Hammadi'de 1945 yılında elli iki metin içeren on üç tane eser [kodeks] bulundu. Bugün bu kitaplar *Nag Hammadi Yazıtları*, *Nag Hammadi Yazmaları* [The Nag Hammadi Scriptures], *Chenoboskion El Yazmaları* [Chenoboskion Manuscripts] ya da *Gnostik İnciller* [Gnostic Gospels] olarak anılmaktadır. Bu kitaplar, Platon'un *Devlet* eserinin bir çevirisi ve *Hermetika*'ya [Corpus Hermeticum] ait üç metnin yanı sıra Erken Hıristiyanlık döneminde [özellikle İ.S. 2. ve 4. yy. arası] ortodoks olanın ve ortodoks olmayanın birbirinden ayrıştırılması ve tanımlanması süresinde tamamen yok olduğu düşünülen bazı eserleri de - *Thomas İncili* [Gospel of Thomas] ve *Hakikat İncili* [Gospel of Truth] gibi - içermektedir.

Bu metinler, sadece erken dönem Hıristiyanlık değil ama aynı zamanda Gnostisizm'in içeriğini yeniden biçimlendirmesi açısından da önemlidir.¹⁹ Kıptice yazılmış olan ve şu an Mısır'daki Koptik Müzesi'nde bulunan bu yazmalar [keşfedilmesi ve çevrilmesi 1970li yıllarda tamamlanmıştır ve yazmaların dijital ortama aktarılmış hâlleri Claremont Colleges Digital Library içinde mevcuttur]²⁰ içinde bulunan

¹⁸Jean –Luc Nancy, *Noli Me Tangere*, s. 70.

¹⁹ Bkz. William W. Combs, "Nag Hammadi, Gnosticism and New Testament Interpretation", *Grace Theological Journal*, Cilt: 8, Sayı: 2, 1987, s. 195-212.

²⁰Kodekslerin çevirilerine ilişkin olarak bkz. Elaine Pagels (Ed.), *The Gnostic Gospels*, Vintage Books Edition, New York 1989; Willis Barnstone – Marvin Meyer (Ed.), *The Gnostic Bible: Revised and Expanded Edition*, New Seeds Books, Shambhala Publications Inc., Massachusetts 2003; Marvin Meyer (Ed.), *The Nag Hammadi Scriptures: The International Edition*, HarperOne, New York 2007; James McConkey Robinson (Ed.), *The Nag Hammadi Library*, HarperCollins, New York 1990; James McConkey Robinson (Ed.), *The Nag Hammadi Library in English*, E.J. Brill, Leiden 1996.

metinlerden biri de [II. Kodeks'in III. Kısmı olan] - her ne kadar *Thomas İncili* ya da *John'un Gizli Kitabı* [The Secret Book (Apocryphon) of John] kadar erken dönem Hıristiyanlık tarihi ve teolojisinin yeniden bir değerlendirmeye alınmasına radikal ölçüde zemin hazırlamış olmasa da - *Philip İncili*'dir [Gospel of Philip].²¹ Burada işlenen dokunma sorunuyla yakından ya da doğrudan ilgili olan bir kısım mevcuttur. İsa ile Meryem arasında olan fiziksel temasa dair olan kısım şöyledir: [Wisdom, who is called "barren," is mother of the angels. / The companion is Mary of Magdala. Jesus loved her / more than his students. He kissed her often / on her face, more than all his students, / and they said, "Why do you love her more than us?" / The savior answered, saying to them, / "Why do I not love you like her? If a blind man / and one who sees are together in darkness, / they are the same. / When light comes, the one who sees will see light. / The blind man stays in darkness.]. "Bilgelik, 'çorak' olarak anılan, tüm meleklerin annesidir. Eşlik eden Meryem'di. İsa onu diğer öğrencilerinden daha çok severdi. Onu sıklıkla yüzünden öperdi, diğer öğrencilerini öptüğünden daha çok, ve onlar da 'neden onu bizden daha çok seviyorsun?' diye sordular. Kurtarıcı şöyle diyerek cevap verdi 'Sizi neden onu sevdiğim gibi sevmiyorum? Kör biri ve gören biri eğer karanlıkta birliktelerse, onlar ayımdır. Işık geldiğinde ise, gören kişi ışığı görecektir. Kör adam karanlıkta kalacaktır.'"²²

Meyer'in çevirisi olabildiğince açıktır. O kadar açıktır ki sanki tamamen eksiksiz bir metnin çevirisi gibidir okunan şey. Ancak burada bir sorun vardır. Çevirisi yapılan kısım, eksiksiz bir metne ait değildir. Hem de hiç. Tam tersine, silinmiş, yırtılmış zarar görmüş bir parşömen üzerinde bulunan ve bazı sözcüklerin eksik olduğu, okunamadığı bir metindir. O kadar ki, bazen tümcenin tam olarak ne söylediği bile anlaşılmaz.²³ Bu durumun en açık örneği şu çeviride görülür: [As for Wisdom who is called "the barren", she is the mother [of the] angels. And the companion of the [...] Mary Magdalene. [...] loved] her more than [all] the disciples [and used to] kiss her [often] on her [...]. The rest of [the disciples...] They said to him, "Why do you love her more than all of us?"...]. "Ve [...]nın yoldaşı Meryem [...]. [...] onu diğer [tüm] havarilerinden daha çok severdi [ve sıklıkla] onu öper[di] [...]dan. Diğer [havariler...]. Ona 'Neden onu bizi sevdiğinden daha çok seviyorsun?' dedi..."²⁴

İsa'nın Meryem'i öptüğü bilgisi metinde vardır, ancak neresinden öptüğü kesin değildir. İsa Meryem'i öper. Bütün çevirmenler burada İngilizce *to kiss* fiilini kullanır ve bu fiil *değmek*, *dokunmak* yan anlamlarıyla birlikte *öpmek* ve *öpüşmek* eylemini sorgusuz bir şekilde karşılar. İsa Meryem'i öper. Ancak neresinden öptüğü kesin değildir. Yüzü olabilir, ağzı olabilir, hatta eli, yanağı, alını ya da ayağı bile olabilir.²⁵ İsa Meryem'i öper. İsa ve Meryem arasındaki ilişkinin cinsel, bedensel, erotik, tensel, şehvete dair bir boyuta sahip olup olmadığına (İsa dirildikten sonra Meryem'in ona sarılmasına, dokunmasına

²¹Philip İncili'nin şu an en az dört İngilizce çevirisi (Marvin Meyer, Willis Barnstone, Wesley W. Isenberg ve Patterson Brown) mevcuttur. Tüm bu isimlerin farklı çevirileri, bu alanda güvenilirliğini kanıtlamış olan ve bu metinlerin ilk çevirilerinin editörlüğünü yapan James M. Robinson ile olan ya da kendi aralarındaki ortak çalışmalar sebebiyle belli bağlamlarda ve oranlarda bir arada okunabilirliğe sahiptir. Ayrıca bkz. Jean-Yves Leloup, *The Gospel of Philip: Jesus, Mary Magdalene, and the Gnosis of Sacred Union*, Çev. Joseph Rowe, Inner Traditions, Vermont 2004; Martha Lee Turner, *The Gospel According to Philip: The Sources and Coherence of an Early Christian Collection*, E.J. Brill, Leiden 1996; J. M. Robinson – H. J. Klimkeit (Ed.), *Nag Hammadi and Manichaean Studies*, Koninklijke Brill, Leiden 1997.

²²Willis Barnstone – Marvin Meyer (Ed.), *The Gnostic Bible: Revised and Expanded Edition*, s. 273.

²³Robinson'ın editörlüğü yaptığı Isenberg'ün çevirisi bu eksikliklere belli oranda işaret eder: "ve [...]nın yoldaşı Meryem [...]. [...] onu diğer havarilerinden daha çok severdi ve sıklıkla onu ağzından öğerti. Diğer havariler [...]. Ona 'Neden onu bizden daha çok seviyorsun?' dediler. Kurtarıcı cevap verdi ve şöyle dedi onlara..." Bkz. James McConkey Robinson (Ed.), *The Nag Hammadi Library*, s. 105.

²⁴PHEME PERKINS, PHEME (2007). *Introduction to the Synoptic Gospels*, Eerdmans, Michigan 2007, s. 278.

²⁵İlgili yorumlar için bkz. Craig A. Evans, *Fabricating Jesus: How Modern Scholars Distort the Gospels*, LVP Books, Illinois 2008, s. 94; Bentley Layton (Ed.), *The Gnostic Scriptures*, Bantam Doubleday Dell Publishing Group, New York 1987, s. 325.

izin vermemesinin olası yorumlarından birine zemin hazırlayacak ya da destek olacak bağlamda) dair öpme eyleminde kesin bir yanıt bulunamasa da metnin başında Türkçeye *eşlik eden* ve *yoldaş* olarak çevrilen *koinonos* [κοινωνός] kelimesinin [companion] bu türden bedensel, tensel bir ilişkiye değil ama tinsel, ruhsal, derin bir ilişkiye işaret ettiğine dair görüşler baskın olarak mevcuttur.²⁶

Her ne kadar buradaki tartışma erken Hıristiyan tarihini ve İsa ile Meryem arasındaki ilişki yeniden düşünmek için bir kapı aralasa da buradaki felsefi tartışma için İsa'nın Meryem'i neresinden öptüğü o kadar da önemli değildir. Zira İsa, Meryem'i öper ve onu öpmekten zevk alır. Bu zevkin bedensel bir yanı olup olmadığı kurumsallaşan hıristiyanlığın oluşturmak istediği tarihsel geçmiş ve arka planın içeriği ile ilgilidir. Bu tarihsel geçmiş istenirse kadının daha baskın bir şekilde kendine rol bulabildiği pagan helenistik dünyadan tek tanrılı ve erkeğin egemen olduğu dünyaya geçiş bağlamında okunsun ya da ister ruhsal olanın yüceltilip bedensel olanın aşağılandığı geleneksel Hıristiyan teolojisinin kendisini mevcut kıldığı yerlerden biri olarak görülsün bir şey değişmez.

İsa Meryem'i öper ve bunu diğer havariilere yaptığına oranla daha çok yapar. İsa ve Meryem arasında dokunmaya dair herhangi bir sorun yoktur. İsa'nın Baba'yla ya da ölümle ya da dirilmeyle bir ilgisi olmadığında, dokunma İsa ve Meryem arasında bir sorun oluşturmaz. O zaman Meryem İsa'ya neden dokunamaz? İsa'nın yaraları henüz iyileşmediği ve eğer Meryem ona sarılırsa bu yaralara dokunacak ve İsa'nın canı acıyacak olduğu için mi? Ya da ölü bir bedene dokunmak ritüel ve gelenekler açısından yasak olduğu için mi? Ya da gerçekten sadece bir saygı göstergesi olarak mı kendisine dokunmamasını istedi İsa Meryem'den? Meryem bir kadın olduğu için mi dokunamazdı İsa'ya (eğer bir erkek olarak Thomas'ın İsa'ya dokunabilmesi -farklı türde dokunma olsa da buradaki- hatırlanacak olunursa)? Dirilmiş olan İsa kendine Yahudi ruhban sınıfı içinde artık bir yer bulduğu ve ruhban sınıfındakilere dokunulması yasak olduğu için mi? İsa dirildiğinde tamamen çıplak olduğu ve eğer Meryem ona sarılırsa Meryem tahrik olacağı için mi? Meryem'in İsa'nın dirilmiş olmasına dair fiziksel bir kanıt ya da doğrulamaya ihtiyacı olması gerektiği için mi? İsa o anda fiziksel olarak dokunulması mümkün olmayan bir yaratık olduğu (henüz tam bir bedene sahip olmamış olduğu, ruhsal ya da hayaletsel bir yaratık olduğu) için mi? Yoksa buradaki vurgu “dokunmanın yasak olmasına” ilişkin değil ama “tam da o an” dokunmamak gerektiğine (zira *henüz* Baba'nın yanına gitmemiştir ve hâlâ fiziksel dünyadadır, gerçeklik içindedir İsa) ilişkin midir? Eğer Meryem İsa'ya sarılırsa Baba'nın yanına gitmesini engelleyeceği için mi (sanki fiziksel olarak göğe doğru yükselecek iken Meryem ona sarılarak onu durduracak ve bu dünyada tutacak gibi)? Meryem regl döneminde olduğu ve kirli olarak görüldüğü için mi?

Toparlayacak olursak bunların herhangi biri olabilir. Aynı anda birkaçı da olabilir. Belki de hiçbiri değildir. Eğer etimolojik ve semantik açıdan yaklaşılabilecek olunursa “Bana dokunma” ifadesi [mē mou haptou! [μή μου ἅπτου!], doğrudan *dokunmak* ya da *sarılmak* anlamında değil ama *tutunmak*, *yapışmak*, *asılmak* anlamına geliyor olabilir. Buradaki fiil haptomai [ἅπτομαι] Eyüp 31:7'de bu bağlama da sahiptir. İbranice *dabak* [דבק] fiili *yapışmak*, *asılmak*, *tutturmak*, *alıkoymak*, *mihlanmak* gibi anlamları ön plana çıkarır. Matta 28:9'da bazı kadınların İsa'nın ayaklarına kapanıp ona tapındığı anlatılır. Bu ayaklara kapanma ve tapınma İsa'ya bir tür vakit kaybettirir, onu başka bir yere gitmesi gerekirken oyalır. Burada Meryem'e söylediği de belki bu türden

²⁶Bkz. Jane Schaberg, *The Resurrection of Mary Magdalene: Legends, Apocrypha, and the Christian Testament*, Continuum International Publishing Group, New York 2004, s. 152; Catherine Keller, “‘She Talks too Much’: Magdalene Meditations”, *Toward a Theology of Eros: Transfiguring Passion at the Limits of Discipline*, Ed. Virginia Burrus – Catherine Keller, Fordham University Press, New York 2006, s. 240.

bir şeydir. “Bana dokunma” derken aslında “ayaklarıma kapanıp şimdi bana dua etmeye başlama, burada oyalanamam, gecikemem” gibi bir şeyi kastediyordur belki? Ya da belki de Yuhanna 14:3’de bahsedilen, sözü verilen İsa’nın geri dönüşünün gerçekleştiğini düşünmüştür Meryem, ki bu durumda aynı zamanda kendisini ve İsa’ya tüm inananları İsa’nın alıp cennete götüreceğini de düşünmüş olmalıdır²⁷, İsa durumun böyle bir şey olmadığını belirtmek için kendisine dokunmasına izin vermemiş olabilir. Ya da en sonunda İsa onu almıyorsa, Meryem İsa’yı da alıp yanına, bütün uzamı uzam, bütün araları yakın ederek gitmiş olabilir uzaklara: “Efsaneye göre Meryem’in Mısır çöllerinden geçtikten sonra varıp yerleştiği Provence’deki Saint-Maximin Bazilikasında, onun teninden/derisinden [Haut] bir parça içerdiği söylenen cam bir şişe vardır ve bu kutsal emanet ‘*noli me tangere*’ diye adlandırılmıştır.”²⁸

KAYNAKÇA

- A. Ernout-A. Meillet, *Dictionnaire Etymologique de la Langue Latine Histoire de Mots*, 3. Edition, Librairie C. Klincksieck, Paris, 1951.
- Aristoteles, *Ruh Üzerine*, Çev. Ömer Aygün-Y. Gurur Sev, Pinhan Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul 2018.
- Bentley Layton (Ed.), *The Gnostic Scriptures*, Bantam Doubleday Dell Publishing Group, New York 1987.
- Catherine Keller, “‘She Talks too Much’: Magdalene Meditations”, *Toward a Theology of Eros: Transfiguring Passion at the Limits of Discipline*, Ed. Virginia Burrus – Catherine Keller, Fordham University Press, New York 2006.
- Charlton T. Lewis - Charles Short, *A New Latin Dictionary*, New York/Oxford 1891.
- Constance Classen, *The Deepest Sense. A Cultural History of Touch*, University of Illinois Press, USA 2012.
- Craig A. Evans, *Fabricating Jesus: How Modern Scholars Distort the Gospels*, LVP Books, Illinois 2008.
- David Hume, *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*, Çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul 1997.
- E. B. Condillac, *Duyumlar Üzerine İnceleme*, Çev. Miraç Katırcıoğlu, 1. Baskı, İstanbul 1989.
- Elaine Pagels (Ed.), *The Gnostic Gospels*, Vintage Books Edition, New York 1989.
- Engin Yurt, “Felsefede İnsan-Hayvan Sorunu: Derrida ve Levinas Arasındaki Karşıtlığa Yeni Bir Yaklaşım: Kucaklama Olarak Sarılma Üzerine”, *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)*, Sayı: 25, 2018, s. 181-206.
- Georges Bataille, *Edebiyat ve Kötülük*, Çev. Ayşegül Sönmezay, Ayrıntı Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2004.
- Giorgio Agamben, *Kutsal İnsan*, Çev. İsmail Türkmen, 2. Baskı, İstanbul 2013.
- Güler Çelgin, *Eski Yunanca-Türkçe Sözlük*, 1.Baskı, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2011.
- Hakan Poyraz, “Ahlaki Güzelleştirmek: Bir Küçük Dokunuş”, *Ahlak Felsefesi Yazıları*, Dergâh Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2015.
- Henry George Liddell- Robert Scott, *A Greek English Lexicon*, 9. Baskı, Oxford University Press, Oxford 1996.

<https://incil.info/> [Erişim tarihi: 27.07.2018]

²⁷Meryem ne İsa’dan ne de İsa’nın mezarından ayrılmak, uzaklaşmak istemez bütün hikâye boyunca. Bu durumu Eckhart şöyle yorumlamayı dener: “Çünkü Meryem oldukça iyi biliyordu ki hiç kimse İsa’nın kendisi oraya gitmeden önce cennete gidemez, ve onun [Meryem’in] ruhu herhangi bir yerde durmak zorunda olacaktı - bu yüzden o [Meryem] kendi ruhunun mezarın içinde durmasını ve bedeninin de mezarın başında durmasını istedi: ruhu mezarın içinde ve bedeni de mezarın yanında; çünkü Tanrı’nın orada yatan insanın içinden dışarı çıktığına ve Tanrı’nın bir şeyinin mezarda geride kaldığına dair bir umudu vardı. Sanki bir süre elimde bir elma tutmuşum da, onu bir yere bıraktığımda hafif bir elma kokusunun elimde kalması gibi. Bu yüzden Tanrı’nın bir şeyinin mezarda geride kaldığını umdu. Mezara neden o kadar yakın durduğuna dair dördüncü sebep: onun [Meryem’in] Tanrı’yı daha önce iki kez kaybetmiş olmasıydı, çarpmışta canlı ve mezarda ise ölü olarak, bu yüzden eğer mezardan uzaklaşırsa, mezarı da kaybedeceğinden korkuyordu. Çünkü mezarı da kaybetseydi, elinde başka hiçbir şey kalmazdı.” Meister Eckhart, “Predigten 55”, *Werke I Predigten*, s. 597.

²⁸Jean –Luc Nancy, *Noli Me Tangere*, s. 49.

- J. M. Robinson – H. J. Klimkeit (Ed.), *Nag Hammadi and Manichaean Studies*, Koninklijke Brill, Leiden 1997.
- James George Frazer, *Altın Dal*, Çev. Mehmet H. Doğan, YKY, 1. Baskı, İstanbul 2017.
- James McConkey Robinson (Ed.), *The Nag Hammadi Library in English*, E.J. Brill, Leiden 1996.
- James McConkey Robinson (Ed.), *The Nag Hammadi Library*, HarperCollins, New York 1990.
- Jane Schaberg, *The Resurrection of Mary Magdalene: Legends, Apocrypha, and the Christian Testament*, Continuum International Publishing Group, New York 2004.
- Jean Luc- Nancy, *Noli Me Tangere*, Çev: Christoph Dittrich, Diaphanes Yayınları, 1. Baskı, Zürih-Berlin 2008.
- Jean-Yves Leloup, *The Gospel of Philip: Jesus, Mary Magdalene, and the Gnosis of Sacred Union*, Çev. Joseph Rowe, Inner Traditions, Vermont 2004.
- Kutsal Kitap (Tevrat, Zebur, İncil)*, Yeni Yaşam Yayınları, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul 2011.
- M. Breal-A. Bailly, *Les Mots Latins Groupés d'Après L'Étymologie*, 8. Edition, Librairie Hachette, Paris, 1914.
- Martha Lee Turner, *The Gospel According to Philip: The Sources and Coherence of an Early Christian Collection*, E.J. Brill, Leiden 1996.
- Martin Heidegger, “Das Wesen der Sprache (1957/58)”, *Unterwegs zur Sprache, HGA 12*, Vittorio Klostermann Verlag, 1. Baskı, Frankfurt am Main, 1985.
- Martin Heidegger, “Wer ist Nietzsches Zarathustra? (1953)”, *Vorträge und Aufsätze, HGA Band 7*, Vittorio Klostermann Verlag, Frankfurt am Main 2000.
- Marvin Meyer (Ed.), *The Nag Hammadi Scriptures: The International Edition*, HarperOne, New York 2007.
- Meister Eckhart, “Predigten 55”, *Werke I Predigten*, Yay. Haz., Niklaus Largier, Deutscher Klassiker Verlag, 1. Baskı, Frankfurt am Main 2008.
- Önay Sözer, “Bana ‘Bir Şey’ Söyle” “Hiçbir Şey” ile “Bir Şey”in İlişkisine Ontolojik Bir Bakış, *Bir Arada Önay Sözer Armağanı*, Yayın Hazırlayan: Sanem Yazıcıoğlu, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2013.
- PHEME PERKINS, PHEME (2007). *Introduction to the Synoptic Gospels*, Eerdmans, Michigan 2007.
- Sevan Nişanyan, *Sözlerin Soyağacı*, Everest Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2012.
- Sina Kabağaç-Erdal Alova, *Latince-Türkçe Sözlük*, Sosyal Yayınlar, İstanbul 1995.
- Suat Sinanoğlu, *Kelimelerin Etymonu Esas Tutularak Tertiplenen Yunanca-Türkçe Sözlük*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1953.
- William W. Combs, “Nag Hammadi, Gnosticism and New Testament Interpretation”, *Grace Theological Journal*, Cilt: 8, Sayı: 2, 1987.
- Willis Barnstone – Marvin Meyer (Ed.), *The Gnostic Bible: Revised and Expanded Edition*, New Seeds Books, Shambhala Publications Inc., Massachusetts 2003.